

Mehmet Sami Baga. *İslam Felsefesinde Cisim Teorisi: Hikmetü'l-Ayn Geleneği*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2020. 360 sayfa. ISBN: 9786257672009.

Kübra Bilgin Tiryaki*

Yaygın kullanımıyla İkinci Klasik Dönem olarak adlandırılan ve XIII-XIX. yüzyıl arası geniş bir zaman dilimine tekabül eden dönemin yol açıcı ismi olarak Fahreddin er-Râzî'yi (ö. 606/1210) göstermek gerekir. Her ne kadar felsefe ve kelâmdaki tartışmaların değişen seyrine işaret etmek için XIII. yüzyıl sonrası zaman zaman “Gazzâlî sonrası dönem” olarak adlandırılrsa da Gâzzâlî'nin (ö. 505/1111) her iki disipline yönelik eleştirilerinin derinleştirilmesi ve “tahkik” adı verilen bir yöntem çerçevesinde epistemolojik sınırlarına ulaşması, Fahreddin er-Râzî'nin eserleriyle mümkün olmuştur. Son yıllarda hem Türkiye’de hem de uluslararası literatürde yapılan çalışmalar bu kanaatin zaman içinde daha güçlü bir şekilde ispat edilmesini sağlamıştır. Râzî'yle birlikte felsefe ve kelâmın “yeni bir dil ve yöntem”e kavuştuğu ve bunun kendisinden sonraki süreci, öncesiyle belirgin bir fark oluşturacak şekilde değiştirdiğine ilişkin tespiti, on üçüncü yüzyıl sonrasındaki eserler üzerine yapılmış problematik ve monografik çalışmaların artmasına borçluyuz.

Mehmet Sami Baga'nın *İslam Felsefesinde Cisim Teorisi: Hikmetü'l-Ayn Geleneği* adlı çalışması da 2020 yılında İSAM İkinci Klasik Dönem Projesi kapsamında bu bağlamda yayımlanan eserlerden biridir. Baga'nın doktora çalışmasının gözden geçirilmiş hali olan eser, Necmeddin Ali bin Ömer el-Kâtibi'nin (ö. 675/1277) yazdığı *Hikmetü'l-ayn* ve esere yazılan şerh-haşiyeler bağlamında cisim teorisinin nasıl ele alındığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Esîrüddin el-Ebherî (ö. 663/1264) üzerinden İbn Sînâcî felsefe geleneğine bağlanan Kâtibi'nin bu eseri, Râzî ile gelişen yöntem çerçevesinin nazari literatürde ve dönemin yüksek tedris faaliyetinde yaygınlık kazanmasının bir göstergesi olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim eser felsefe ve kelâmda ele alınan nazari meselelere ilişkin yaklaşımların delillerini inceleyerek burhânî olana en yakın delili ortaya koymaya çalışmaktadır. Zaman zaman bir meseleye ilişkin güçlü delilin zayıf

* Doktor Adayı (İslam Felsefesi), İstanbul Üniversitesi. İletişim: k.bilgin610@gmail.com.

olan noktalarına işaret etmesiyle, müellifin neyi tercih ettiğine ilişkin bir belirsizlik yaratan bu durum, Râzî'nin yazım tarzı ve yönteminin etkisini göstermektedir.¹ Zira Kâtibî'nin de uyguladığı bu yöntem, kesin bilgiye ulaşmanın imkânını merkeze alarak kendi ulaştığı sınırı göstermekte ve böylece kendisinden sonrakilere bir sonraki adımda nelerin eksik bırakıldığını, sorun noktalarının hangileri olduğunu gösterme amacı taşımaktadır. Orta dereceli tedris eseri olması hasebiyle muhtasar olarak kaleme alınması ve nazarî meselelere ilişkin bir geleneği temsil eder tavrı, eser üzerine farklı dönemlerde şerh ve haşiyeler yazılmasını sağlamıştır. Yazar, cisim teorisi bağlamında Kâtibî'nin yaklaşımını belirginleştirmek adına mevcut altı şerhten dördünü dikkate aldığını belirtmektedir. Bunlardan ilk ikisi Kâtibî'nin talebeleri olan İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin (ö. 726/1325) *Îzâhu'l-makâsîd*'i ile Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin (ö. 710/1311) *Kitâbu'l-Fevâid* adlı şerhleridir. Diğer iki şerh ise İbn Mübârekşah (ö. 784/1382'den sonra) ve Muhammed bin Musa et-Tâlişî tarafından kaleme alınmıştır. Baga, Hillî tarafından kaleme alınan şerhin hem ilk şerh olması hem de kendisinden sonra yazılan şerhlerdeki etkisi bakımından önemli olduğunu söyler. Seyyid Şerif el-Cürçânî (ö. 816/1413) tarafından İbn Mübârekşah'ın şerhi üzerine yazılan haşiyeye ise, Kâtibî'nin Fahreddin er-Râzî'nin eserlerine dair yazdığı şerhleri dikkate alarak müellifin düşüncesini bu çerçevede yorumlamasıyla dikkat çekmekte ve çalışma açısından tercih edilebilir kaynaklar arasına girmesine sebep olmaktadır. Mezkûr şerhlerin tercih edilmesine dair sunulan gerekçe, bu metinlerin cisim teorisine dair yorum farklılıkları ve temsil kabiliyetleri ile ön plana çıkmalarıdır. Yazarın gerekçelendirmesi gereken bir diğer mesele kuşkusuz, neden *Hikmetü'l-ayn* ve ona ilişkin yorum geleneği bağlamında cisim teorisini ele aldığıdır. Bu bağlamda Baga'nın yaptığı en temel gerekçelendirme, cisim teorisinin hem fizik hem de metafizik birçok meseleyi ilgilendirmesi ve bu alandaki çalışmaların eksik olmasıdır.² Nitekim âlemin kâdemi, fizikî gerçekliğin ortaya çıkışında varlık verici ilkenin etkisi, rü'yetullah, cismânî haşrin imkânı, nefs-beden ilişkisi gibi meseleler ancak cisim teorisine dair hem felsefe hem de kelâmın yaklaşımının belirginleştirilmesiyle ele alınabilir. Râzî sonrası dönemde, kelâmî ve felsefî fizik teorilerine ilişkin çalışmaların görece azlığı dikkate alındığında *Hikmetü'l-ayn* etrafında yapılan çalışmanın önemi ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda yazar, Kâtibî'nin cisim teorisine dair ele aldığı

1 Mustakim Arıcı, "Necmeddîn el-Kâtibî", *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları), II, 646.

2 Doğrudan *Hikmetü'l-ayn* ve şerhleri üzerinde yapılan çalışmalar henüz metinlerin gerektirdiği birikime ulaşamasa da güncel literatür her geçen gün artmaya devam etmektedir. Klasik sonrası dönem eserlerinin fizik teorisi bağlamında ele alınışı ve *Hikmetü'l-ayn*'in yerine ilişkin değerlendirmeler için şu makale misal teşkil edebilir: Jon McGinnis, "Pointers, Guides, Founts and Gifts: The Reception of Avicennan Physics in the East", *Oriens* 41-3/4 (2013): 433-56.

meseleleri takip ederek kitabı dört bölüme ayırmıştır. “Cismin Tanımı ve Kısımları” başlıklı ilk bölümde cisim ve cisme ilişkin kavram kümeleri incelenmiştir. Ardından cismin tanımı ve cisme ilişkin tasnifler ele alınmıştır.

İbn Sînâ cismin tanımı meselesinde kendisinden önceki Aristotelesçi ve Yeni Platoncu gelenekten farklılaşarak heyûlâ ve cisimlik suretini “mahiyetin sebepleri” olarak değerlendirmiş ve bu kavramsal şema cisim tanımına doğrudan etki etmiştir. “Üç boyutluluğa elverişli olmak” anlamına gelen cisimlik sureti üzerinden cisim “üç boyutun varsayılmasına elverişli olan bitişiklik sureti” ile maddenin biraya gelmesi üzerinden tanımlanır. Bu eleştiri cismin “bilfiil üç boyuta sahip olan” şeklinde tanımlanmasına karşı olarak ortaya konulmuş ve varlık-mahiyet ayrımının açtığı düzlemde geliştirilmiştir (62). Râzî ise İbn Sînâ’nın ikmal ettiği ve mahiyeti dikkate alarak yaptığı yeni cisim tanımının sorunlarına işaret ederek onu eleştirir ve onun kesin bilgi veren bir tanım olmadığını söyler. Râzî’ye göre cismin tanımı yapılamaz, zira onun mahiyeti ilksel (*evvelî*) olarak tasavvur edilir. Çünkü insanlar dıştaki cismin üç boyutlu olup bir hacme sahip olduğunu ve mekânda yer kapladığını zorunlu olarak bilir ve böyle olmayan bir şeyi cisimden ayırabilir. Evvelî olarak bilinen bir şeyin de tanımının talep edilmesi mümkün değildir (71). Baga, Kâtibî’nin *Hikmetü’l-ayn*’da cismin tanımını bir mesele olarak ele almadığını, dahası bir cisim tanımına yer vermediğini söyler. Kitabın bütünlüğü dikkate alındığında İbn Sînâcı Meşşâîliği takip eder görünse de Kâtibî, Râzî yöntemini ve meseleleri ele alış biçimini sürdüren bir düşünürdür. Nitekim yazara göre Râzî’nin cismin tanımının mümkün olmadığına ilişkin açıklamasının, Kâtibî’yi cismin tanımını vermemeye dair bir kanaate götürdüğü söylenebilir. Bununla birlikte Baga, Kâtibî’nin kelâmcıların “bölünmeyen parça (*el-cüz’üllezi lâ yetecezzâ*)” kabulüne dayanan cisim anlayışını reddettiği dikkate alındığında onun filozofların tanımını tercih ettiğini söylemenin daha makul olduğunu düşünmektedir (76).

İkinci bölüm “Metafiziğin Bir Problemi Olarak Cismiyyet: Cevher-Araz Teorisi ve Cisim” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde cismin mahiyetini ele almak üzere Aristotelesçi cevher-araz ayrımı temelinde cismin cevherliği ve arazla olan ilişkisi ele alınmıştır. Bu bağlamda cismin temel bileşenleri olan heyûlâ ve suretin cevherliği, bunların ittisalinden ortaya çıkan cismin cevherliği, türsel suretin mahiyetinin *Hikmetü’l-ayn* çerçevesinde nasıl ele alınıp ispatlandığı meseleleri incelenmiştir. Yazar, İbn Sînâcı çerçevenin Râzî yönteminden geçmiş haliyle *Hikmetü’l-ayn* geleneği içerisinde nasıl ele alındığı üzerinden Aristotelesçi ve Yeni Platoncu felsefe içerisinde cevherin değişmeden kalan zatî anlamı ile arazların taşıyıcısı olmasına ilişkin bir dizi meselenin takibini yapmaktadır. Baga, Kâtibî’nin heyulâyı ispatında argüman yapısı itibarıyla İbn Sînâ’yı takip ettiğini söyler. Kâtibî, atomun reddine ilişkin de-

lille heyûlânın ispatına ilişkin delili birlikte vererek, heyûlânın kabul edilmemesi durumunda cisimsel bütünlüğün ortaya çıkamayacağı vurgusunu yapar. Baga'nın vardığı netice, *Hikmetü'l-ayn* ve şerhlerinde cismin mahiyetinin heyûlâ ve suretten oluşan bir yapı arz ettiğini savunan hilomorfik cevher anlayışının devam ettirildiği yönündedir. Suretin ispatıyla ilgili tartışmalara ise metin içinde yer verilmemiş; problematik bağlam suretin cevherliği ve heyûlâyla ilişkisi üzerinden kurulmuştur. Nitekim Baga, Kâtibî'nin suret-heyulâ ilişkisini “heyûlâyı bekâsında surete ihtiyaç duyan, sureti ise teşekkülünde heyûlâya muhtaç olan” ve dolayısıyla her birinin tahakkukunda diğerinin illeti olarak sunmasının İbn Sînâcî açıklamaya uygun olduğunu ifade eder (161). Şârihlerin ana yapı dışındaki itirazlarına da dikkat çekmek gerekir. İbn Mübârekşah'ın türsel suretin cevher oluşuna yönelttiği itirazları ve türsel suretin heyûlâya nispetinin arzulara dair içerimden farklı olmadığı kabulü bu bağlamda değerlendirilmelidir. Yazar İbn Sînâcî suretin cevherliğine ilişkin bu radikal itirazın kaynağının Sühreverdi'nin eleştirileri olduğunu belirtmektedir.

Cismin mahiyetinin incelenmesinin ardından onun varlığa gelişi ise “Metafizikten Fiziğe Cisim: İlahi Feyiz ve Cismin Ortaya Çıkışı” başlıklı üçüncü bölümün konusudur. Yazar, İbn Sînâ'nın varlık-mahiyet ayrımı çerçevesinde cismin mahiyetine ve varlığına tekabül eden konuları ayırarak ele almayı tercih etmiştir. Nitekim üçüncü bölümde Kâtibî'nin sudur teorisine dair serdettiği ilkelerin tespit edilmesinin ardından ay-üstü ve ay-altı âlemde cisimliliğin ortaya çıkışını ilâhî feyz ve illiyet ilkesi çerçevesinde nasıl ele aldığı incelenmiştir. Cismin varlığa gelişi, dışta bulunuşu itibariyle fiziksel olana tekabül etse de sudur teorisi içerisinde ilâhî feyzen gelen varlık ilkesi olmaksızın cisimsel mevcudiyetten söz edilemez. Bu sebeple yazarın bir önceki başlıktan ayırmak üzere burada “Metafizikten Fiziğe Cisim” başlığını kullanması cismin içerimine dair bir karışıklık oluşturabilir. Zira cismin mahiyeti nasıl metafiziğin bir meselesi olarak ele alınmaktaysa, aynı şekilde cismin varlığa gelişi de varlık verici ilkeye bağlanması hasebiyle metafiziğin bir meselesidir. Burada metafiziğe bağlı bir fiziksellikten söz edilebilir. Nitekim yazar, cismin hareket ve durağanlığa konu olması bakımından fizik biliminin konusu olduğunu, dolayısıyla cismin varlık ve mahiyetinin metafiziksel bağlam içerisinde ele alınıp ispatlandığını söyler. Baga, sudur teorisinin açıklama çerçevesinin Kâtibî ve şârihler tarafından benimsenmiş olduğunu, teorisinin iddia ve ana önermelerinden ziyade; kullanılan deliller ve argümantasyon süreçlerinin itirazlara konu olduğunu söyler. Bunun tek istisnası, İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin cismin meydana gelişini, fâil-i muhtar olan Tanrı'nın yaratması üzerinden açıklamak suretiyle kelâmî modeli dikkate alarak yaptığı itirazlardır.

“Hareket ve sükuna konu olması bakımından cisimler” fizik biliminde incelenir. Cismin hareket ve sükuna sahip olması bakımından ele alınması ise ondaki değişimlerin

incelenmesi anlamına gelmektedir. Bu bağlamda “Tabiat Felsefesinin Konusu Olarak Tabii Cisim” başlıklı dördüncü bölümde doğrudan fizik bilimi içerisinde cisme taalluk eden meseleler ele alınmıştır. Ancak yazar, *Hikmetü'l-ayn*'ın Metafizik bölümünde ele alınan cismin mahiyeti ve yapısına dair meselelerin daha ayrıntılı biçimiyle fizik kısmında tekrar ele alındığını söyler. Bu sebeple dördüncü bölüm ilk olarak tabii cismin yapısına ilişkin tartışmaları dikkate alan bir bağlam üzerine kurulmuştur. Yazarın bu tercihinin sebebi, *Hikmetü'l-ayn*'daki konu sıralamasını takip etmektir. Ancak ilgili delillerin cismin mahiyeti ve yapısıyla ilgili olması sebebiyle ikinci bölümde ele alınması, mesele takibi açısından tercihe şayan olabilirdi. Bu çerçevede, bölümde kelâm atomculuğunun cisim anlayışı ve ortaya koydukları delillerin eleştirisine ilişkin değerlendirmelerin ardından “bilkuvve sonsuz olarak bölünen ve madde-suretin ittisalinden oluşan kesintisiz cevher” olarak İbn Sînâcî Meşşâî teorisinin cisim yaklaşımı incelenmiştir. Baga, en yetkin haliyle İbn Sînâ üzerinden tevarüs edilen “bilkuvve sonsuz bölünmeye kâbil olan bitişik cevher” olan cisim ile kelâmın ana tavrını temsil eden atomculuğun savunduğu “sonlu sayıda ve hiçbir şekilde bölünme kabul etmeyen parça”dan oluşan cisim anlayışının, metin içerisinde cismin yapısına dair bu iddialarına ilişkin delillerinin serdedilmesi ve o delillere yöneltilen eleştirilerin verilmesi yoluyla incelendiğini söyler. Yazar her iki teorisinin delillerinin incelenmesinde, Kâtibî'nin üç aşama izlediğini söyler. İlk olarak müellif, kendi tercih ettiği teorisinin delillerini sunar. İkinci olarak diğer teorisinin kabul edilmesi durumunda hangi imkânsızlıkların ve çelişkilerin ortaya çıkacağını gösterir. Üçüncü aşamada ise diğer teoriye ilişkin delillerin zayıflığı göstererek onları çürütür (285). *Hikmetü'l-ayn*'da hilomorfik cisimsel cevher anlayışını kabul eden Kâtibî, bu minval üzere atomculuk eleştirisi üzerinden bir pozisyon sergiler.

Dördüncü bölümün ikinci ana meselesi ise, cismin dış dünyada tahakkuku neticesinde ona ilişkin zatî ve arazî ilişkilerin neler olduklarının incelenmesi ve İbn Sînâ tarafından gerçekleştirilen bu ayrımın *Hikmetü'l-ayn* ve şerhlerinde nasıl ele alındığının ortaya konulmasıdır. Cismin zâtî ilişkileri *şekil* ve *tahayyüzdür* (yer kaplama). Dış dünyada türsel sureti olarak tahakkuk eden tabii cisim, boyut ve şekle sahiptir. Boyutlara sahip olan cisim ise mekânda yer kaplar. Dolayısıyla tabii cisim kendisine ilişkin tüm arazlardan ayrıldığında geriye ondan ayrılmayan şekil ve tahayyüz arazları kalır. *Hikmetü'l-ayn* bağlamında cisme hareketli olması bakımından ilişkin arazlar meselesi daha çok tabii hareketlerin nasıl gerçekleştiği, hareketi meydana getiren güç olarak meyil ile hareket ve durağanlığın birbirlerinden nasıl farklılaştıkları açısından ele alınmakta; harekete bağlı ortaya çıkan niteliksel, niceliksel, mekân ve konumsal hareketlere ilişkin farklara ise değinilmemektedir.

Yazar metin boyunca gerek Kâtibî'nin gerekse de şârihlerin cisim teorisine ilişkin meseleleri ele alırken Râzî'nin tahkik yöntemini nasıl uyguladığını serimler. Cismin

mahiyeti ve varlığı hakkında temel kabuller, İbn Sînâcî tavrı devam ettirir görünür; ancak bu kabuller yöntemsel düzlemde onların burhânî bilgi verip vermediğine ilişkin bir dizi analize tabi tutulur. Baga'nın da vurguladığı gibi bu yöntemin nasıl bir eleştirel yaklaşım ortaya koyduğunu incelerken iki hususa dikkat etmek gerekir: (i) Söz konusu eleştiriler İbn Sînâcî cisim teorisinin ana ve alt iddialarının reddi ve bunun mukabilinde başka pozisyonlar alma gerekliliği ortaya çıkartır mı? (ii) Eleştiriler salt ortaya konulan argümanların geçerliliği ve kesin bilgiye ulaştırması noktasında ortaya çıkan eksikliklerin teşrihi olarak mı okunmalıdır? Yazar, bu problemin Râzî sonrasında Meşşâî felsefenin nasıl ele alınması gerektiğine ilişkin meselenin bir parçası olduğuna dikkat çeker. Dolayısıyla çalışma boyunca cismin çeşitli açılardan incelenmesi noktasında müellif ve şârihlerin konuya ilişkin nihai kanaat ve kabullerinin tespit edilmesine değil; Râzî süzgecinden geçerek gelen İbn Sînâcî kabullerinin aktarımı ve ona dair eleştirilerin serimlenmesine işaret edilmektedir. Bu yaklaşım *Hikmetü'l-ayn*'in ana çerçevesinde İbn Sînâcî cisim teorisinin ilkelerinin benimsendiği, ancak ona ilişkin delillerin burhânî bir ispat olup olmadığına yönelik eleştirilerin teorik bir redde değil; bilakis teorisinin delillendirilmesinde açık kalan noktaların ikmal edilmesine dönük olduğuna dikkat çeker. Nitekim Baga'nın *Hikmetü'l-ayn* ve şerhlerinde, müelliflerin ana kabuller dışındaki teorik pozisyonlarının nihai hallerine değil, argüman ve karşı-argümanları ele alış biçimlerine odaklanması oldukça isabetlidir. Zira yazarın da belirttiği gibi bu tavır, Râzî'nin tahkik yöntemiyle amaçlanan sonuçla da uyumludur. Bu yöntemde Meşşâî ve kelâmî kesinlik iddiaları, bütün boyutlarıyla incelenir ve her iki yaklaşımın argümanları bütün inceliğiyle teşrih edilir. Dolayısıyla yöntemin kendisi nihai kanaate varmaya elverişli değildir. Bu çerçevede Râzî sonrası döneme ilişkin ayrıntılı çalışmalar yapılarak mezkur yöntemin, farklı metin ve şerh yazım pratikleri içerisinde nasıl ifadelendirildiğinin anlaşılabilmesi için yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu ortadadır. Baga'nın cisim teorisini *Hikmetü'l-ayn* geleneği merkezinde ele aldığı çalışması, hem fizik bilimlerine ilişkin araştırmalara yaptığı katkı hem de ikinci klasik dönemin yorum ve eleştiri yaklaşımına bir örnek oluşturması açısından dikkate değerdir.